

ни харчування, веде велику і плідну наукову роботу, постійно виконує науково-практичні і експертні роботи за завданням МОЗ та АМН України. Віталій Наумович — член Наукової ради Міністерства освіти та науки України за фаховим напрямком біологія, біотехнологія, харчування. Під його керівництвом захищено 2 докторські та 6 кандидатських дисертацій, нині виконуються ще 3 кандидатські дисертації.

Корзун В.Н. є членом Експертної ради МОЗ з питань гігієнічної експертизи продуктів харчування, продовольчої сировини, харчових і кормових домішок, членом Національної комісії України з програми "Кодекс Аліментаріус".

Нагороджений нагрудним знаком "Отличнику здравоохранения" (1978), Почесними грамотами МОЗ України (2006), АМН України (2002) та МЧАЕС (1996 р.), грамотою за перемогу у Всеукраїнському конкурсі інноваційних технологій у 2006 році, одержав Подяку Кабінету Міністрів України. Розроблена під його науковим керівництвом дієтична добавка "ВАРВА-йод" для профілактики та лікування йоддефіцитних захворювань за результатами Всеукраїнського конкурсу якості продукції увійшла до 100 кращих товарів України 2006-2007 років. Нині ця добавка впроваджується у харчування дітей Чернігівської та Житомирської областей.

Корзун В.Н. веде активну пропаганду здорового харчування, профілактики аліментарних захворювань. Його виступи на радіо та телебаченні, статті у газетах сприяють обізнаності населення у цих важливих для здоров'я питаннях.

Багаторічна плідна праця професора Корзуна В.Н. — вагомий внесок у науково-практичне вирішення актуальних проблем профілактики аліментарних захворювань населення, яке постраждало від Чорнобильської аварії та її наслідків і мешкає в екологічно несприятливих умовах довкілля.

Щиро вітаємо ювіляра, зичимо доброго здоров'я, творчої наснаги, активності та працездатності.

ДУ «Інститут гігієни та медичної екології ім. О.М. Марзєєва АМНУ», редакція журналу «Довкілля та здоров'я»

CHARACTERISTIC OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS OF MODERN TEENAGERS

Berdnyk O.V., Zaikovska V.Yu., Dobryanska O.V.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ

В

**БЕРДНИК О.В.,
ЗАЙКОВСЬКА В.Ю.,
ДОБРЯНСЬКА О.В.**

ДУ "Інститут гігієни та медичної екології ім. О.М. Марзєєва АМН України"

УДК 614.7:613:312.6(477)

Робота виконувалася за Державною програмою "Здоров'я нації" (розділ XX-захід-XX.6)

**ХАРАКТЕРИСТИКА
ЭКОЛОГИЧЕСКОГО
СОЗНАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ
ПОДРОСТКОВ
Бердник О.В.,
Зайковская В.Ю.,
Добрянская О.В.**

Установлено, что современные подростки ориентированы на гармоничные взаимоотношения человека (общества) и природы, что является благоприятным прогностическим признаком с точки зрения формирования мировоззрения будущих поколений. Показано, что экологическое просвещение и воспитание подростков должно проводиться с учетом их личностных характеристик, сознательных и подсознательных установок. Определена необходимость повышения роли школы и семьи в экологическом воспитании и образовании детей.

основі вирішення питань, що призводять до глобальної екологічної кризи, лежить виховання екологічно грамотних установок та переконань.

Нині у ставленні людини до природи переважає принцип панування, який орієнтує діяльність суспільства на оволодіння природними об'єктами і контроль над ними. Протягом усього періоду існування людство намагалося переробити середовище свого існування таким чином, щоб воно максимально відповідало його потребам. Але згідно з законом рівноваги (закон Ньютона: сила дії дорівнює силі протидії) втручання у природне середовище не залишається без відповіді: природа виправляє та компенсує наслідки цього втручання. Ставлення людей до природи буде моральним, коли вони дбатимуть не тільки про свої власні інтереси, а й плануватимуть свою діяльність таким чином, щоб не руйнувати середовище свого існування.

Таким чином, простежується прямий зв'язок між ступенем втручання людини у природне середовище, який обумовлений рівнем екологічної свідомості суспільства, та його зміною: від порушень екологічної рівноваги аж до екологічних катастроф та катаклізмів.

Екологічне виховання — це процес формування сукупності рис, якостей і навичок поведінки особистості, що забезпечує становлення відповідального ставлення до природи і сприяє набуттю досвіду вирішення екологічних проблем [1]. Діти, як майбутній потенціал держави, є най-

важливішим контингентом з точки зору екологічного виховання та формування раціонального екологічного мислення.

Об'єкти та методика дослідження. Для визначення рівня екологічної свідомості сучасних підлітків було проведено соціологічне опитування школярів 9-10-х класів. Разом було проанкетовано 2124 учня (990 хлопців та 1134 дівчини).

Вибір для дослідження дітей старшого підліткового віку зумовлений тим, що саме цей вік є критичним і найскладнішим етапом у формуванні екологічної свідомості. У цьому віці діти вже мають об'єктивне уявлення про світ природи, а прагматизм щодо неї сягає максимуму. Ставлення до довкілля вже починає отримувати емоційне забарвлення, яке і завершує в юнацькому віці формування картини світу [2-4].

Базовим методом проведення дослідження було письмове соціологічне опитування — найбільш поширений метод накопичення емпіричної інформації, який дозволяє отримати усереднену картину соціальної реальності. У спеціально розроблених нами анкетах запитання за змістом були орієнтовані на виявлення установок та на оцінку цінностей (пріоритетів) підлітків щодо довкілля. Включені в анкету запитання-фільтри дозволили розділити респондентів на групи залежності від типу екологічної свідомості [4]: антропоцентричний, екоцентричний та природоцентричний.

Як зазначають фахівці у галузі екопсихології [4-6], визначити ставлення людини до природи можна, лише проаналізувавши трикомпонентну структуру цього ставлення: емоції, пізнавальну діяльність, спрямовану на довкілля, та поведінку у навколишньому середовищі. З урахуванням цього до анкети було включено запитання, які дозволяли розглядати пізнавальний, поведінковий та емоційний компоненти ставлення підлітків до довкілля.

47*E&H

ГІГІЄНА ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

Оброблялися анкети з урахуванням статі дитини. Крім того, зважаючи на особливості психічних, поведінкових та емоційних реакцій, які значною мірою залежать від особистісних характеристик людини (зокрема, її гендерної ідентичності [7]), остання визначалася за допомогою опитувальника Сандри Бем [8]. Згідно з цією методикою кожний з респондентів був віднесений до певного типу: фемінного (з переважанням фемінних характеристик — ФГІ); маскулінного (з переважанням маскуліних характеристик — МГІ); андрогінного (баланс фемінних та маскуліних характеристик — АГІ).

Результати дослідження. Згідно з отриманими при анкетуванні відповідями більшу частину респондентів турбують питання, пов'язані з екологією: глобальні екологічні проблеми цікавлять 65,6%, а

питання стану окремих факторів навколишнього середовища — 74,6% опитаних. Водночас 9,9-16,9% дітей взагалі не цікавляться цими питаннями.

При подальшій деталізації (табл. 1) з'ясовано, що найбільшу увагу привертають питання забруднення харчових продуктів (62,7% опитаних), забруднення повітря та питної води (по 57,9%). Найменше підлітків турбують проблеми, пов'язані з озоновим шаром, генетично модифікованими продуктами та забрудненням ґрунтів.

Існує достовірна різниця у відповідях дівчат і хлопців на запитання щодо зацікавленості глобальними екологічними проблемами (70,9% хлопців та 61,0% дівчат). Ще чіткіше різниця простежується при аналізі відповідей на деталізовані запитання (табл. 1).

Таблиця 1

Зацікавленість підлітків екологічними проблемами (питома вага підлітків, що відповіли позитивно; $P \pm m$)

Екологічні проблеми	Стать		Всі діти
	Хлопці	Дівчата	
Зміни клімату	50,6 $\pm$ 2,76	51,3 $\pm$ 2,53	51,0 $\pm$ 1,87
Озоновий шар	41,5 $\pm$ 2,72	26,2 $\pm$ 2,23***	33,2 $\pm$ 1,76
Радіаційний фон	60,6 $\pm$ 2,70	30,3 $\pm$ 2,33	44,0 $\pm$ 1,85
Забруднення повітря	59,2 $\pm$ 2,71	56,9 $\pm$ 2,51	57,9 $\pm$ 1,84
Забруднення води	56,7 $\pm$ 2,74	59,0 $\pm$ 2,49	57,9 $\pm$ 1,84
Забруднення ґрунту	32,9 $\pm$ 2,59	33,3 $\pm$ 2,39	33,2 $\pm$ 1,76
Забруднення продуктів харчування	56,7 $\pm$ 2,74	67,7 $\pm$ 2,37**	62,7 $\pm$ 1,81
Генетично модифіковані продукти	39,0 $\pm$ 2,69	30,8 $\pm$ 2,34*	34,5 $\pm$ 1,77
Шум	49,4 $\pm$ 2,76	51,8 $\pm$ 2,53	50,7 $\pm$ 1,87

Примітки:

* — розбіжності між хлопцями і дівчатами достовірні ($P < 0,05$);

** — розбіжності між хлопцями і дівчатами достовірні ($P < 0,01$);

*** — розбіжності між хлопцями і дівчатами достовірні ($P < 0,001$).

CHARACTERISTIC OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS OF MODERN TEENAGERS

Berdnyk O.V., Zaikovska V.Yu., Dobryanska O.V.

It was determined that modern teenagers were directed toward the harmonic interrelations of a human (society) and nature, that was a favourable prognostic signs from the point of view of the forming of the future generation outlook. It is demonstrated that ecological education and upbringing of the teenagers should be carried out taking into account their personal characteristics, conscious and subconscious purposes. A necessity of the raising of the role of school and family in the ecological upbringing and education of the children was determined.

Значний інтерес, з точки зору визначення важелів екологічної освіти і виховання, являють відповіді на запитання про джерела, з яких діти отримують інформацію щодо екологічних проблем (табл. 2).

Отримані дані свідчать, що для більшості дітей основним джерелом інформації як з глобальних, так і з окремих екологічних питань є аудіовізуальні та друковані засоби масової інформації, хоча майже половина опитаних вважає, що екологічні проблеми недостатньо висвітлюються у засобах масової інформації.

Важливо підкреслити досить низьку роль у формуванні екологічного мислення дітей родини та школи, особливо щодо глобальних питань. При цьому слід зазначити, що половина респондентів вважає, що екологічні питання недостатньо висвітлюються у шкільній програмі (49,4% хлопців та 52,3% дівчат).

На запитання про те, якими шляхами хотіли би підлітки отримувати інформацію з екологічних питань, респонденти знову надали перевагу засобам масової інформації. Цей факт необхідно врахову-

вати при розробці програм екологічного виховання дітей.

Одним з головних компонентів медико-екологічної освіти є інформування про негативні для здоров'я наслідки впливу на організм антропогенно зміненого середовища, фізичних, хімічних та біологічних чинників довкілля та про шляхи мінімізації цього впливу. [9]. На запитання "Чи можуть чинники навколишнього середовища негативно впливати на стан здоров'я людини?" 90,5% респондентів відповіли позитивно. Дівчата дотримуються такої точки зору вірогідно частіше ($P \leq 0,001$). Серед хлопців втричі більше таких, які вважають екологічні фактори безпечними для здоров'я.

Переважає більшість респондентів (85,9%) вважає, що кожна людина особисто несе відповідальність за розв'язання екологічних питань. Проте брати участь в акціях екологічної спрямованості готова лише половина опитаних.

17,2% підлітків відзначають велику роль політичних та урядових інституцій у вирішенні екологічних проблем, але при цьому понад 50% вважають, що ці структури

приділяють цьому питанню недостатньо уваги.

Аналіз отриманого матеріалу щодо типу екологічної свідомості старшокласників показав, що переважна частина підлітків (57,8%) має екоцентричний (ЕЦ) її тип, який характеризується пріоритетом відносин взаємовигідної єдності людини і довкілля; соціум не протистоїть світові природи (ані зверху, ані знизу в ієрархічній системі будови світу) [3, 10].

ЕЦ тип екологічної свідомості є найбільш адекватним розвитку людини і суспільства, природного та антропогенно зміненого навколишнього середовища. Цей тип посідає проміжне місце між двома крайніми типами: АЦ — антропоцентричним (примат та домінування інтересів людини і підпорядкування їм інтересів природи) та ПЦ — природоцентричним (підпорядкування соціуму природі: примат ідеї неоторканості природи). У нашому дослідженні питома вага підлітків, які мають АЦ тип, становить 18,9%, а ПЦ тип — 24,6%. Отримані нами дані протирічать результатам дослідження І. Кряж, які показали, що в юнацтва переважають антропоцентричні установки в уявленнях про відносини "людина — довкілля" [11].

При порівнянні даних про тип екологічної свідомості з переліком питань, які найбільш цікавлять підлітків, виявляється певний дисонанс: декларуючи паритетні відносини людини та природи, діти найбільше переймаються питаннями щодо себе безпосередньо. Це може бути свідченням підсвідомого прийняття ними екосвідомості ти-

Джерела інформації підлітків з екологічних питань (питома вага підлітків, які відповіли позитивно; $P \pm m$)

Джерела інформації	Екологічні проблеми	
	глобальні	окремі
Батьки	30,2±1,03	39,9±1,10
Вчителі	44,3±1,12	50,1±1,15
Друзі	13,6±0,76	15,6±0,82
Телебачення, радіо	82,8±0,85	77,6±0,94
Газети, журнали	49,5±1,12	44,9±1,12
Інтернет	32,6±1,05	27,9±1,10

пу антропоцентризму у варіанті егоцентризму.

Суттєвих відмінностей у частоті ЕЦ типу екологічної свідомості залежно від статі нами не виявлено: до цього типу віднесено 56,4% хлопців та 59,2% дівчат. Однак якщо у хлопців питома вага двох крайніх типів екологічної свідомості однакова (по 21,8%), то у дівчат дещо переважає ПЦ тип (24,2% проти 16,6% АЦ). Це певною мірою співпадає з даним Мозгової А.В. [5], яка показала, що серед людей з "натуралістичним" типом екологічної свідомості (відповідає ПЦ) переважають жінки, а групу з "технократичним" типом (відповідає АЦ) складають майже виключно чоловіки.

На думку сучасних наукознавців [12], результати демографічних, психологічних і соціологічних досліджень слід розглядати у рамках гендерної, а не статевої диференціації. Нині спостерігається перерозподіл ролей жінок і чоловіків у суспільстві, що значною мірою і зумовлює наявність різниці між статтю та гендером*.

Психологічна складова гендеру надзвичайно важлива, оскільки є підґрунтям гендерної ідентичності: маскулінності чи фемінності. Формування гендерних орієнтацій — це результат впливу, з одного боку, природних відмінностей, а з іншого — виховання, що певною мірою підпорядковує природу людини стандартам соціуму. У сучасному суспільстві спостерігається чимало фемінних чоловіків, так само як і маскулінних жінок. Крім того, окремо виділяють тип гендерної ідентичності, який характеризується балансом маскулінних та фемінних характеристик — ан-

дрогінність [8]. У зв'язку з цим будь-які соціо-психологічні особливості слід розглядати у рамках гендерної, а не статевої диференціації [12].

Наведені у таблиці 3 дані свідчать, що зв'язок типу екологічної свідомості підлітків з типом гендерної ідентичності особистості ($\chi^2=60,0$; $P<0,002$) значно вірогідніший, ніж зі статтю дитини ($\chi^2=9,8$; $P<0,01$).

Висновки

1. Сучасні підлітки орієнтовані на гармонійні взаємовідносини людини (суспільства) з природою, що є сприятливою прогностичною ознакою з точки зору формування світогляду майбутніх поколінь.

2. Екологічна освіта та виховання підлітків повинні проводитися з урахуванням їхніх особистісних характеристик, свідомих та підсвідомих настанов.

3. Необхідно підвищувати роль родини в екологічному вихованні дітей шляхом формування екологічно орієнтованого світогляду та роль школи шляхом розширення екологічної компоненти освітнього процесу на всіх його етапах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Екологічна енциклопедія / За ред. А.В. Толстоухова — К.: ТОВ "Центр екологічної освіти та інформації", 2006, т. 1: А-Е. — 135 с.
2. Дерябо С.Д. Екологічна психологія: діагностика екологічного свідомості. — М.: Моск. психо-соціальний інститут, 1999.
3. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Екологічна психологія і педагогіка. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — 477 с.
4. Львовичина А.М. Основи екологічної психології: Навчальний посібник — К.: МАУП, 2004. — 136 с.

5. Мозговая А.В. Экологически устойчивый образ жизни: факторы становления // Социс. — № 8. — 1999. — С. 105-111.

6. Скребець В.О. Екологічна психологія — К.: МАУП, 1998. — 144 с.

7. Введение в гендерные исследования / Под ред. И.В. Костиковой. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 255 с.

8. Бендас Т.В. Гендерная психология. — СПб: Питер, 2006. — 431 с.

9. Полесский В.А., Водогрева Л.В. Медико-экологическое образование и воспитание в системе "образование — здоровье" // Профессиональное гигиеническое обучение. Формирование здорового образа жизни детей, подростков и молодежи: Матер. Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. 15-17 мая 2006. — М., 2006. — 197 с.

10. Рудоміно-Дусятська О.В. Екологічна психологія. — К.: Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001. — 71 с.

11. Кряж І. Особливості репрезентації у свідомості відносин "людина — природа". Автореф. дис. канд. психол. наук. — Харків, 1995. — 18 с.

12. Основи теорії гендеру. — К.: К.І.С., 2004. — 536 с.

Таблиця 3

Розподіл дітей за типом екологічної свідомості залежно від статі та гендерної ідентичності (%)

Тип екологічної свідомості	Стать		Тип гендерної ідентичності		
	чоловіча	жіноча	маскулінна	фемінна	андрогінна
Антропоцентричний	21,8	16,6	37,5	0,0	16,0
Екоцентричний	56,4	59,2	25,0	66,7	64,9
Природоцентричний	21,8	24,2	37,5	33,3	19,1

* Гендер — соціально-психологічна стать (на відміну від біологічної): означає сукупність поведінкових норм та позицій, які асоціюються з особами жіночої або чоловічої статі у певному суспільстві [12].